

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYA FEDERASIYASININ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Əzim İsgəndər oğlu Heydərov**

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbəri: Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İradə Mehdiqulu qızı Hüseynova

Rəsmi opponentlər: Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Şirxan Dadaş oğlu Səlimov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tariyel Namiq oğlu Abbasov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
İradə Xalid qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: _____

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: _____

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın
sədri: _____

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Lalə Cavid qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ p.h.s.
Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan
Baku State University i.e.p.l.

BDJ **ELMİ KATİB**
SCIENTIFIC SECRETARY

İmzanı təsdiq edirəm: _____
Y.N.ƏLİYEVA

" 01 " 09 2022

İ.DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ən qədim dövrlərdən günümüzdə qədər Cənubi Qafqazın geosiyasi rolu istər potensialına, istərsə də geostrateji mövqeyinə görə unikal əhəmiyyətli olmuşdur. Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşən Cənubi Qafqaz regionu iki qitə arasındakı tranzit ticarətin fəal iştirakçılarında olmuşdur və bu mövqeyi bu günə qədər qalmaqdadır. Böyük dünya səviyyəli və regional güclərin strateji maraqlarının mərkəzində yer alaraq öz geosiyasi və geoiqtisadi çəkisinə görə xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu region həm tarixən rəqib olmuş, həm də bölgəyə marağı nisbətən yeni olan dövlətlərin diqqətini daha çox cəlb etməkdədir. Cənubi Qafqaz regionu həm öz karbohidrogen ehtiyatlarının, həm də ümumilikdə Orta Asiyanın enerji resurslarının Avropa bazarına çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra onun təsir dairəsində olan bütün ərazilərdə yaranmış geosiyasi qarışıqlıq Cənubi Qafqazdan da yan keçmədi. SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz regionunda baş verən etnik münaqişələr həmin ərazidə beynəlxalq və regional maraqlarını həyata keçirməyə çalışan böyük dövlətlərin təsir gücünün yaranmasına zəmin yaratdı. Bunun əyani sübutu kimi, Baltıqyanı dövlətləri göstərmək olar ki, onların arasında heç bir münaqişə olmadığından, xarici qüvvələrin də təsiri yaranmadı və bu gün həmin dövlətlər Avropa İttifaqının digər dövlətləri ilə bərabər səviyyədə dura bilər. Mövcud münaqişələr Qafqazda güc mərkəzlərinin yaranmasına imkan yaradır. Bu güc mərkəzləri kimi bölgədə beynəlxalq marağı olan ABŞ-ı və Avropa Birliyini, regional marağı olan Rusiya, İran və Türkiyəni göstərmək olar.

Rusiya Sovet imperiyasından sonra bölgədə superdövlət rolunu yerinə yetirməsə də, onun regionda təsir gücünü inkar etmək olmaz, çünki, tarixən Rusiya Qafqaz ərazisində güclü dövlət olub. ABŞ-ın Qafqazda beynəlxalq siyasət yeritməsi və onun Qafqazın müstəqil dövlətləri ilə olan əməkdaşlığı Rusiyanı narahat edən əsas amillərdən

birdir və Rusiya buna tarixin müəyyən hallarında açıq şəkildə etiraz etmişdir. Z.Bjezinski qeyd edirdi ki, Rusiya bölgədə artıq yalnız regional dövlətdir və fəvqəldövlət statusuna malik deyildir. Qafqaz Rusiya üçün həm onun Asiya rəqibləri olan Türkiyə və İran ilə kəsişmə nöqtəsi, həm də Orta Asiya və Avropa ilə keçid, qapı rolunu oynayır.

ABŞ-a gəldikdə isə, onun Xəzər dənizi ilə bağlı enerji siyasəti Qafqaz regionunda möhkəmlənməsi üçün səbəb olmuşdur. Müstəqilliklərini yeni elan etmiş Qafqaz regionu ölkələri artıq ABŞ üçün yeni bir strateji və geopolitik sahə idi. Bu, həm də onun rəqibləri olan Rusiya və İrana qarşı siyasətində bölgədə möhkəmlənmək üçün real faktor idi. Çünki, ABŞ heç cür Qafqaz regionunun Rusiyaya yenidən birləşməsini istəmir, bu hal onun enerji siyasətində və Orta Asiyaya tranzit yolunda Rusiyadan asılı hala sala bilərdi.

Bildiyimiz kimi, ABŞ Qafqaz ilə Orta Asiyayı 1997-ci ildə milli maraqlarının zonası və xarici siyasətinin prioritet məsələsi olduğunu bildirdi. Amma siyasi oyunçuların hamısı bilir ki, Cənubi Qafqaza nəzarət etmədən Xəzər regionunda geostrateji uğur qazanmaq olmaz. Cənubi Qafqazda bölgənin siyasi çəkisini artıran, müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə köklü təsir göstərə biləcək yeni geosiyasi gedişləri üç əsrə yaxındır bölgədə aktiv siyasət aparan Rusiya amilini nəzərə almadan, onunla hesablaşmadan etmək qeyri-mümkündür.

Cənubi Qafqaz regionunun Xəzər dənizi və Qara dəniz kimi su hövzələrinin, Rusiya, İran və Türkiyə kimi bölgədə daim maraqları olan dövlətlərin arasında yerləşməsi onu Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub strateji nəqliyyat, enerji dəhlizinə çevirir. Bütün bu amillər regionu tarixən bu dövlətlərin mübarizə meydanına çevirmişdir. Son 200 ildə Qafqaz regionu daim Rusiyanın nəzarətində olub - desək, yanlışdır. İndi də Rusiya çoxvektorlu siyasət yürüdərək Cənubi Qafqazı nəzarətində saxlamaq üçün bütün təsir və təzyiqli vasitələrindən istifadə edir və bəzi hallarda hərbi müdaxilədən belə çəkinmir. Ümumiyyətlə, müasir Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz respublikaları üzrə

xarici siyasəti çoxvektorludur. Bu, əsasən, Rusiyanın region ölkələri ilə münasibətlərinin müxtəlif səviyyədə olması ilə əlaqəlidir. Gürcüstanla siyasətində biz zaman-zaman kobudluq, Ermənistan ilə münasibətdə strateji müttəfiqlik, Azərbaycan ilə əlaqələrdə isə sabillik önə çəkilir. Bütün bunlar dünyanın barıt çəlləyini andıran bu vacib geostrateji regionunda NATO-nun fəaliyyətinin fəallaşdığı bir zamanda baş verir.

Azərbaycan tarix elmində bilavasitə Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik məsələsində Rusiya amili, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Rusiya arasında hərbi-texniki, iqtisadi əməkdaşlıq problemlərinin kompleks təhlilini özündə ehtiva edən elmi əsər olmamışdır.

Bu məsələlərin kompleks tədqiqi Azərbaycan tarix elmində əhəmiyyətli boşluğun doldurulmasına töhfə verməklə bərabər, regionda sabitliyin bərqərar olması işinin təkmilləşdirilməsinə, təhlükəsizliyin və insan hüquqlarının daha səmərəli qorunmasına, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin lazımi səviyyədə gerçəkləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya arasında konstruktiv əməkdaşlığın dərinləşməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Bütün bu məsələlər Cənubi Qafqaz respublikalarının Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri sahəsində müxtəlif aspektləri əhatə edən məsələlərin tarix elmi və praktikasını üçün nə qədər aktual olmasına dəlalət edir.

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı Rusiya sərhədlərinin bilavasitə yaxınlığında yerləşən Cənubi Qafqaz dövlətlərində – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda köklü dəyişikliklərin kompleks şəkildə təhlilinin zəruriliyi ilə şərtlənmişdir.

Mövzunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, Cənubi Qafqaz hələ də dünyanın qaynar nöqtələrindən biridir və burada nizamlanmamış millətlərarası, etnoslararası münaqişələr davam edir, bir sıra ölkələrdə sosial-siyasi sabitlik yoxdur, ərazi iddiaları mövcuddur. Regionda bir sıra böyük dövlətlərin maraqları toqquşur, region kənar güclərin rəqabət və qarşılıqlı mübarizə meydanına

çevrilmişdir. Bu böyük dövlətlərin də hər birinin Cənubi Qafqazda öz maraq və hədəfləri vardır.

Bütün bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının bu geosiyasi məkanda rolunun, Cənubi Qafqaz respublikalarının öz aralarında və Xəzərətrafi regionda münasibətlərinin əhəmiyyətinin öyrənilməsinin mühüm səciyyə daşdığını şərtləndirir.

Deyilənlər hazırkı dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını müəyyən edir. Tədqiqat işində araşdırılan məsələlərin aktuallığı onların bundan sonra da tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunacağını güman etməyə əsas verir.

Hazırda dünya miqyasında Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanı üzrə çoxlu sayda tədqiqat işləri dərc edilmişdir. Rusiyanın bu regiondakı respublikalarla münasibətinə, bu respublikaların bir-biri ilə münasibətlərinə və adı çəkilən regionda böyük dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə bir çox əsərlər həsr olunmuşdur. Regiondakı respublikaların ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrini araşdıran əcnəbi tədqiqatçılardan Z.Bjezinskini qeyd etmək olar. O, özünün analitik əsərlərində Qafqazın strateji əhəmiyyətini vurğulayır və Qərb ölkələrinə bu regionda Rusiya amilinin də nəzərə alınması ilə “geosiyasi plüralizm” gerçəkləşdirməyi təklif edir¹.

Lakin Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik amilində Rusiya amili, Rusiyanın bu respublikalarla hərbi-iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri demək olar ki, araşdırılmamışdır. Doğrudur, bəzi alimlərimiz tərəfindən regionda baş verən hadisələrin bir sıra istiqamətlərinə toxunulmuşdur. Məsələn, həmin alimlərdən N.Məmmədov², A.Abbasbəyli³, K.Məmmədov⁴, H.Soltanova⁵,

¹ Бжезинский, З. Великая шахматная доска (The Grand Chessboard) / Пер. с англ. О. Ю. Уральская. – Москва: Международные отношения, – 2009. – 280 с.

² Мəmmədov, N. Geosiyasətə giriş (İki cilddə) / N.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan, –2011. – 1000 s.

E.Nəsibov⁶ və başqalarını qeyd etmək olar. Lakin qeyd etdiyimiz problemlər konkret tədqiqat obyektini kimi formalaşdırılmamışdır.

Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanı ərazi baxımından genişmiqyaslı olduğundan və dünyanın qaynar nöqtələrini əhatə etdiyindən bu və ya digər aspektlər müxtəlif tədqiqat əsərlərində yer almışdır. V.V.Deqoyev V.Putinin hakimiyyəti illərində Rusiyanın daxili və xarici siyasətini araşdırmış və burada Qafqaz məsələsinə də toxunmuşdur⁷. Başqa bir əsərində isə böyük dövlətlərin Qafqaz siyasəti və onların tarixi kökləri araşdırılmışdır⁸. İ.V.Boçarnikov erkən orta əsrlərdən XX əsrə kimi Rusiya–Qafqaz münasibətlərini öyrənmişdir⁹.

İ.Bağirova¹⁰ XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yeni

³ Abbasbəyli, A. Dünya siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri) / A. Abbasbəyli. – Bakı: NURLAR Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2011. – 584 səh.; Abbasbəyli, A. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri / A. Abbasbəyli. – Bakı: Şirvanəşr, – 2006. – 348 s.; Abbasbəyli, A. Müasir dünyanın siyasi mənzərəsi / A. Abbasbəyli. – Bakı: Təhsil, – 2008. – 276 s.

⁴ Məmmədov, K. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Antanta-Osmanlı münasibətləri (1918-1923) / K.Məmmədov. – Bakı, –2008. – 335 s.

⁵ Soltanova, H.B. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası: Dərslük / H.B.Soltanova, C.A.Məmmədov – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – 304 s.

⁶Nəsibov, E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası / E.Nəsibov. – Bakı: Çıraq, –2000. – 312 s.; Nəsibov, E. Siyasət. I cild / E.Nəsibov. – Bakı: Təhsil EİM, – 2009. – 496 s.

⁷ Дегоев, В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / В.В. Дегоев. – Москва: SPSL – «Русская панорама», – 2-е издание, расш. и дополн. – 2003. – 512 s.

⁸ Дегоев, В. Россия при Путине. Обретения, тревоги, надежды / В.Дегоев, Р.Ибрагимов. – Москва: ИМПЕРИУМ XXI ВЕК, – 2007. – 240 с.

⁹Бочарников, И.В. Кавказская политика России в X–XX веках / И.В.Бочарников. – Москва: Экон-информ, – 2013. – 255 с.

¹⁰ Багирова, И. Интеграционные процессы на Южном Кавказе и политика великих держав в исторической ретроспективе XX века //– Кавказ & Глобализация, – 2007, – т. 1 (2).

yarannmış dövlətlər arasında münasibətləri, onların Rusiyaya qarşı mövqeyini təhlil etmiş, Ermənistanın bu proseslərdən özünü kənara çəkdiyini göstərmişdir. H. Verdiyevanın¹¹ araşdırmalarında da Rusiya imperiyasının son günlərində kobud gücə dayanan siyasətindən əl çəkmədiyini görürük. E. İsmayılovun¹² məqalələrində müasir dövrdə Qafqazda böyük dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri araşdırılır. İ. Hüseynova¹³ Böyük Orta Şərqi bir hissəsi olan Qafqazda sülhün və sabitliyin qorunmasında Heydər Əliyevin rolundan bəhs edən tədqiqatlar aparmışdır. Göstərmişdir ki, müasir Azərbaycanın memarı olan Heydər Əliyev ümumqafqaz mədəni və mənəvi dəyərlərinin və mentalitetinin mahir bilicisi kimi Qafqazda sülh, əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün önəmli fəaliyyətlər göstərmiş, mühüm əhəmiyyət kəsb edən regional əməkdaşlığın inkişaf etməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində, əsasən, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri, region dövlətlərinin daxili və xarici siyasəti, Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi və geoiqtisadi məsələlər, Xəzər dənizi hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasil edilməsi və dünya bazarına nəqli, region dövlətlərinin Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq məsələləri, Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətinin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır.

¹¹ Вердиева, Х. Переселенческая политика Российской империи на Кавказе // Кавказ & Глобализация, – 2007, – т. 1 (5).

¹² Исмаилов, Э. Центральный Кавказ: от геополитики к геоэкономике / Э. Исмаилов, В. Папава. – Швеция: Са&ССpress, – 2006. – 208 с.; Исмаилов, Э. Полухов Э. Противостояние «старых» и «новых» игроков на политической карте Кавказа / Э. Исмаилов, Э. Полухов // Центральная Азия и Кавказ, – Швеция: – 2004. – №4. – с. 22-21

¹³ Hüseynova, İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı / İ. Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 504 s.; Hüseynova, İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu / İ. Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2004. – 472 s.; Hüseynova, İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi: Ali məktəblər üçün dərslik / İ. Hüseynova. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2008. – 672 s.

Dissertasiya işi hazırlanarkən Heydər Əliyevin “Müstəqilliyimiz əbədidir”, “Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər” kitablarında əksini tapmış materiallar¹⁴, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycanın Xəzər nefti” kitabı¹⁵ əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bundan başqa, ümummilli lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin nitq və müsahibələri tədqiqatın nəzəri əsaslarını təşkil etmişdir. Bu fundamental əsərlər regionla bağlı baş verən bir çox hadisələrə aydınlıq gətirir, Cənubi Qafqaz regionu, Xəzər dənizi hövzəsi ətrafında baş verən hadisələrin səbəblərini, bir çox maraqlı güc mərkəzlərinin, o cümlədən Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyi srtategiyaları ilə onların xarici siyasət fəaliyyətləri arasındakı obyektiv əlaqəni açıqlayır.

Müəllif tərəfindən Azərbaycan alimlərindən Y.Mahmudovun¹⁶, İ.Hüseynovanın¹⁷ əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı Rusiya alimlərindən A.D.Çıqanok¹⁸, İ.V.Boçarnikov¹⁹, B.A.İsayev²⁰, V.A.Kolosov, N.S.Mironenko²¹ və başqalarının müvafiq

¹⁴ Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərnaşr, – c.1. – 1997. – 612 s.; Əliyev, H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər / red. Ə.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, –1997. – 136 s.

¹⁵ Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. МОСКВА: Известия, 2003. <http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/N7zKutJD.pdf>

¹⁶ Mahmudov, Y. İrəvan xanlığı / Y.Mahmudov. – Bakı: Azərbaycan, – 2010. – 463 s.

¹⁷ Гусейнова, И. История народов Кавказа / И.Гусейнова. – Баку: Тахсил, – 2006. – 604 с.; Гусейнова, И. Историческая энциклопедия Кавказа / И.Гусейнова. – Баку: Чашыоглу, – 2010. – 956 s.

¹⁸ Цыганок, А.Д. Война 08.08.08. Принуждение Грузии к миру / А.Д.Цыганок. – Москва: «Вече», – 2011. – 288 с.

¹⁹ Бочарников, И.В. Кавказская политика России в X–XX веках / И.В.Бочарников. – Москва: Экон-информ, – 2013. – 255 с.

²⁰ Исаев, Б.А. Геополитика: Учебное пособие / Б.А.Исаев. – С-Пб.: Питер, – 2006. – 384 с.

²¹ Колосов, В.А. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов / В.А.Колосов, Н.С.Мироненко. – Москва: Аспект Пресс, – 2002. – 479 с.

mövzuda dərc edilən əsərlərinə istinad olunmuşdur. Qərb müəlliflərindən Z.Bjezinski²², M.Uilyams²³, F.Fernandez-Armesto²⁴, S.Holdar²⁵ və başqa araşdırmalar dissertasiyanın nəzəri əsasını təşkil etmişdir. Gürcü tədqiqatçılarından - müəlliflərindən Q.Zurabaşvili²⁶, V.Ramişvili²⁷, V.Mqaloblişvili²⁸, M.Qaçeçiladzenin²⁹ əsərlərindən, erməni müəlliflərindən Ç.Ağayan³⁰, M.Nersisyan³¹, R.Yeqanyan və N.Şahnəzəryan³², Q.Minasyan³³, H. Xaçatıryan³⁴ və M.Qriqoryanın³⁵

²²Бжезинский, З. Великая шахматная доска (The Grand Chessboard) / Пер. с англ. О. Ю. Уральская. – Москва: Международные отношения, – 2009. – 280 с.

²³ Williams M. To Pass On a Good Earth: The Life and Work of Carl O. Sauer. University of Virginia Press, – June 24, – 2014, – 288 p.

²⁴ Fernandez-Armesto F. Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature. – London: Free Press; First Edition edition, – 2001. – 560 p.

²⁵ Holdar S. The Ideal State and the Power of Geography. The Life-work of Rudolf Kjellen // Political Geography Quarterly. 1899. – vol. 11. – № 3. – p. 307-325..

²⁶Зурабашвили, Г. Южный Кавказ на пути к Европе // Центральная Азия и Кавказ. Швеция, – 2004, – №4(34). – с.31-35

²⁷ Рамишвили, В. Армяно-грузинский спор: Джавахети или Джавахк? // Кавказ & Глобализация, – 2007, – т. 1 (5). – с. 15-25.

²⁸ Мгалоблишвили В.И. Отношения Грузии и США: ретроспективный анализ и ситуация на современном этапе. <http://pglu.ru/upload/iblock/87a/v.i.-mgaloblishvili-otnosheniya-gruzii-i-ssha-retrospektivnyy-analiz-i-situatsiya-na-sovremennom-etape.pdf>

²⁹ Мариам Гачечиладзе. Грузинская диаспора в России и грузино-российские отношения. Исследовательский отчет. Caucasian House. 2016. 76 с. <http://regional-dialogue.com/wp-content/uploads/2016/07/Diaspora-gu-PDF.pdf>

³⁰ Агаян, Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа / Ц.П.Агаян. – Москва: Наука, – 1978. – 311 с.

³¹ История армянского народа древнейших времён до наших дней / Под ред. проф. М. Г. Нерсисяна.–Ереван: Издательство Ереванского университета, – 1980. – 454 с.

³² Еганян Р., Шахназарян Н. Трудовая Миграция из Армении. Ереван – 2005. OSCE Office in Yerevan – Migration Literature Review <https://www.osce.org/ru/yerevan/25947?download=true>

və başqa müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilib.

Müəllif tərəfindən rəsmi sənədlər, beynəlxalq təşkilatların region ölkələri barəsində hesabatları, siyasi liderlərin çıxışları və nitqləri, müxtəlif elmi əsərlər və məqalələr, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya və digər ölkələrdə əcnəbi dövrü mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları öyrənilmişdir.

II Qarabağ müharibəsinin gedişi və nəticələri də müəllif tərəfindən təhlil edilmiş və bu analizdə, əsasən, Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə və İran dövlət başçılarının verdiyi bəyanatlara, müsahibələrə, beynəlxalq analitik mərkəzlərin hesabatlarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini Rusiyanın Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti isə bütün bu münasibətlərə Azərbaycan Respublikasının prizmasından yanaşmaq və müvafiq məsələləri ölkənin maraqlarından çıxış edərək araşdırıb təhlil etməkdən ibarətdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi tədqiqatın predmetini açmaq, Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün təhlükəsizliyin ənənəvi və yeni yollarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, bu geosiyasi məkanda sülhün təmin olunmasında Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin rol və əhəmiyyətini göstərmək, ayrı-ayrı dövlətlərin təşəbbüslərini təhlil etmək, onların praktiki əhəmiyyətini qiymətləndirməkdir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

³³ Минасян Г. Армения, российский форпост на Кавказе? - Ifri. Russie.Nei.Vision№27 fevral, 2008. https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_rnv_minassian_armenie_russie_rus_fevr2008.pdf

³⁴ Khachatryan H. Russian Investments in Armenia: Their economic background and possible political impact. The journal Central Asia-Caucasus Institute.

³⁵ Marianna Grigoryan. Armenia: Russia Puts Squeeze on Migrant Workers. –New York, 2014. <https://eurasianet.org/node/68078>

-Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyə olan təhdidlərin dərəcəsini müəyyənləşdirmək;

-Regiondakı münaqişələrin nizamlanmasında Rusiya Federasiyasının rol və əhəmiyyətini göstərmək;

-Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizliyin və sülhün təmin olunmasında Türkiyə, İran və Qərb dövlətlərinin təşəbbüslərini təhlil etmək;

- Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf dinamikası və əsas istiqamətlərini tədqiq etmək;

- Azərbaycan və Cənubi Qafqazın digər dövlətlərinin təhlükəsizliyin təmin olunmasına yanaşmalarda beynəlxalq təşkilatlarla mövqelərində yaranan razılıq və fikir ayrılıqlarını göstərmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ilk növbədə ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin mövzu ilə bağlı irəli sürdükleri konseptual müddəalar, o cümlədən beynəlxalq münasibətləri və bu münasibətlər sisteminin müxtəlif aspektlərini tədqiq edən fundamental elmi əsərlər təşkil edir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsasını tarix elmində hamılıqla qəbul edilmiş ümumnəzəri və xüsusi elmi metodlar təşkil edir. Tədqiqat işində daha geniş formada müqayisəli, struktur-funksional, tarix-problem, sistemli, formal-məntiqi və digər elmi metodlardan geniş istifadə olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, struktur-funksional yanaşma müxtəlif strukturların və eləcə də Rusiya və digər böyük dövlətlərin qarşılıqlı təsirini göstərməyə imkan verir. Məsələnin tarix-problem qoyuluşu əsasında dissertasiyada fəaliyyəti araşdırılan dövlətlərin regiondakı vəziyyətə təsir dinamikası öz əksini tapır. Kontent-analiz metodu isə tədqiq edilən proseslərin mahiyyətini nəzərə almağa şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın başlıca metodoloji əsası kimi hazırkı dövrün tələblərindən irəli gələn və onları əks etdirən elmi paradigmlar diqqət

mərkəzində saxlanılmışdır. Bütün bunlar tədqiqatın əsas elmi müddəalarını dürüst müəyyənləşdirməyə, düzgün tədqiqat metodları tətbiq etməyə, əldə edilən nəticələri səmərəli dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Arxiv materialları (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi³⁶, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi³⁷, Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin elektron arxivi³⁸), Qafqaz arxeoqrafik komissiyasının aktları³⁹, Rusiyanın Qafqazdakı hökumranlığını qərarlaşması - Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinin 100 illiyi şərəfinə çap edilmiş 12 cildlik sənədlər toplusu⁴⁰,

³⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı №1, iş №23, vərəq –2; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı №1, iş №24, vərəq –7; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı №1, iş №18, vərəq –14; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı №3, iş №10, vərəq –18; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı №33, iş №27, vərəq –2

³⁷ Azərbaycan-Rusiya 1992-2012. Sənədlər toplusu / Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi; Rusiya Federasiyasının Bakıdakı Səfirliyi. – Bakı: Qoliaf, – 2012. – 776 s.; Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivi, Fond №26, siyahı №19, iş № 580, vərəq –7; Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivi, Fond №26, siyahı №19, iş № 951, vərəq –4

³⁸ Двусторонние договоры. – Москва, 2001
http://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-207/46758

³⁹ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. [В 12 т.]. – Тифлис, т. 2. –1868. – 1246 с.

⁴⁰ Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России. 1801-1901: [в 12 томах]. / Под рук. нач. Штаба Кавк. воен. окр. ген.-лейт. Н.Н. Белявского, сост. в Воен.-ист. отд. под ред. ген.-майора Потто. – Тифлис: тип. Я.И. Либермана: 1901-1908. [Гражданское управление Закавказьем: от присоединения Грузии до наместничества вел. кн. Михаила Николаевича: Ист. очерк / Сост. В.Н. Иваненко]. т.12. – 1901. – 527 с.

V.İ.Leninin əsərlərinin tam toplusunun 42-ci⁴¹ və 45-ci⁴² cildləri, SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi - xarici siyasətə aid sənədlər toplusu (1917-1941)⁴³, Rusiya Federasiyası ilə Cənubi Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) arasında ikitərəfli qaydada bağlanmış müdafiə, mədəni, iqtisadi sahədə əməkdaşlığa dair müqavilələr, həmçinin dövrü mətbuat, statistik göstəricilər, hesabatlar, sosial sorğular, dövlət başçılarının və başqa vəzifəli şəxslərin bəyanatları tədqiqat işinin mənbə bazasını təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya tədqiqatının müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları aşağıdakılardır:

1. Cənubi Qafqazın müstəqillik qazanmış yeni dövlətləri bərqərar olma mərhələsindədir, öz strategiyalarını işləyib hazırlayır, öz aralarında, Rusiya və digər dövlətlərlə maraq balanslarını axtarırlar.

2. Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərinin mühümlüyü ölkənin bu şimal qonşusunun ənənəvi olaraq Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda oynadığı və oynamaqda davam etdiyi rolun siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti ilə şərtlənmişdir.

3. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionu yaxın və uzaq keçmişdə təsirli və güclü imperiya miqyasında Rusiya, Türkiyə və İran kimi oyunçuların rəqabət və qarşdurma meydanı rolunu oynamışdır.

4. Rusiya və Türkiyə rəhbərləri daha çox güman edirlər ki, Cənubi Qafqaz regionunda milli maraqların təmin edilməsi yalnız

⁴¹ Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: [в 55 томах] / В.И.Ленин. – Москва: Издательство политической литературы, – т. 42. – 1970. – 633 с.

⁴² Ленин, В.И. Полное собрание сочинений : [в 55 томах] / В.И.Ленин. – Москва: Издательство политической литературы, – т. 45. – 1970. – 730 с.

⁴³ Министерство Иностранных Дел СССР. Документы Внешней Политики СССР. т. 1. – Москва: Государственное Издательство Политической Литературы, – 1958. – 805 с.; Документы внешней политики. 1940–22 июня 1941. Т. XXIII: В 2 кн.—Кн. 1. Январь –октябрь 1940. – МОСКВА: Междунар. отношения, – 1995. – 752 с.

birgə söylər göstərməklə və bir-birilərinin maraqlarını nəzərə almaqla mümkündür. Bununla yanaşı, coğrafi və tarixi faktlara əsasən, hər iki dövlət özünü adı çəkilən regionun təhlükəsizliyinin təminatçısı, Qafqazda stabilliyin və sülhün bərqərar olmasında məsuliyyət daşıyan aktorlar hesab edir.

5. Gürcüstan–Rusiya müharibəsi iki dövlət arasında baş vermiş, lakin o, digər qonşu dövlətlərə - Azərbaycan və Ermənistana da təsir etmişdir. Cənubi Qafqaz siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan fərqli xüsusiyyətlərə malik region olduğu üçün müharibənin təsiri ümumi olaraq regiona deyil, bu coğrafi bölgədə yerləşən dövlətlərə ayrı-ayrılıqda müxtəlif səviyyələrdə təsir etmişdir.

6. Gürcüstan Respublikası 2008-ci il hadisələrindən sonra tranzit dövlət kimi siyasi, geosiyasi və iqtisadi risklərə sahib olub. Gürcüstanın tranzit dövlət kimi etibarının qazanılması olduqca çətindir və bu etibarın tam şəkildə bərpa olunması qeyri-mümkündür.

7. Rusiya həm beynəlxalq hüquq, həm də ekoloji qayğılarını önə çəkərək Xəzərin ortaq mülkiyyətini və kollektiv istifadəsini müdafiə edərkən, əslində keçmiş SSRİ sərhədlərindəki nüfuzunu qorumağa və strateji üstünlüyünü itirməməyə çalışır. Moskvanın çatmaq istədiyi digər bir məqsəd isə Xəzəri mübahisəli, təhlükəli bir bölgəyə çevirərək, Qərb investisiyasının bölgəyə girişinə mane olmaqla, bölgənin enerji istehsalı və tranzit monopoliyasını öz milli şirkətləri vasitəsilə həyata keçirməkdir.

8. 1993-cü ildə Türkiyə ilə sərhədləri bağlanan Ermənistan yalnız Rusiya və İran sayəsində blokadadan qurtula bildi. Bu ölkə 1997-ci ildə Rusiya ilə strateji əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu, V.Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə KTMT-də, daha sonra isə onun məntiqi davamı sayılan Avrasiya İttifaqında inkişaf etdirilərək strateji alyansa çevrilmişdir. Ermənistan KTMT-yə üzvlük qərarını 1999-cu ildə baş verən parlament faciəsindən sonra verdi. Həmin vaxta kimi əgər Ermənistan azacıq da olsa, müstəqil bəyanatlar verirdisə, Qərb istiqamətli manevlər etmə cəhdləri edirdisə, sonradan bu dövlət öz

xarici siyasətini bütünlüklə Moskvanın maraqları çərçivəsində qurmağa başladı.

9. Müasir dövrdə siyasi fikir ayrılıqlarının həlli, adətən, qarşılıqlı əlverişli iqtisadi əməkdaşlığın qurulmasından asılı olur. Rusiya–Gürcüstan iqtisadi əlaqələrinin praktiki olaraq məhv olduğu uzunmüddətli dövrdən sonra bu iki ölkə arasında geoiqtisadi və geosiyasi əsasda iqtisadi sferada yeni qarşılıqlı əlaqələr sisteminin qurulması şansı yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqaz regionu dövlətləri və Rusiya arasında əməkdaşlıq tarixi, təhlükəsizlik, iqtisadi, hərbi münasibətlərdə ən müasir, ən yaxın keçmiş tədqiq olunmuş və bu mövzuda iqtisadi təhlil və siyasi təhlil eyni zamanda əlaqəli şəkildə təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatda konkret olaraq aşağıdakı yeni **nəticələr** əldə edilmişdir:

- ümumi təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Rusiya ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı münasibətlər araşdırılmış, bu münasibətlər sistemində mövcud olan problemlər göstərilmişdir;

- Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf dinamikası təhlil edilmiş və bu münasibətlərin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- regiona maraq göstərən dövlətlərlə təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq məsələləri tədqiq edilmişdir;

- ölkə rəhbərliyinin regionda apardığı siyasətə təsir göstərən amillər araşdırılmışdır;

- Gürcüstan-Rusiya münasibətlərinin gələcək perspektivləri barədə proqnozlar təqdim edilmişdir.

- Rusiya- Ermənistan arasında iqtisadi, siyasi, hərbi-texniki əlaqələr təhlil edilmişdir

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat materiallarından və onun əsas müddəalarından mövzuya dair gələcək araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Dissertasiya işinin materialları,

nəticə və müddəaları beynəlxalq münasibətlər sahəsində tarix, etnoqrafiya, geosiyasət problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrindən, müddəalarından və materiallarından politologiya, geosiyasət, konfliktologiya, dünya və regional siyasət, təhlükəsizlik, regionşünaslıq və digər ümumi və xüsusi kursların işlənilib hazırlanmasında və oxunmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın materialları ixtisasartırma kurslarında, ali və orta ixtisas məktəbləri və tarix fakültələri üçün beynəlxalq münasibətlər üzrə kurslarda, habelə tarix, fəlsəfə, politologiya, mədəniyyət, etika, dinşünaslıq, jurnalistika, psixologiya və digər sosial-humanitar fakültələrdə bu ixtisas üzrə kursların, ayrı-ayrı bölmələrin işlənilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işindən tarix, beynəlxalq münasibətlərin tədrisində, dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın nəticələrindən BDU-nun bütün fakültələrində, digər universitetlərin bir çox fakültələrində tarix və beynəlxalq münasibətlər üzrə müəllif mühazirələrində və seminar məşğələlərin aparılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat olunan işin xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi 1990-cı ildən 2022-cı ilə qədər olan əməkdaşlıq və sülh məsələlərini əhatə edir. Tədqiqat işində 1989-cu ildən sonra müstəqilliyə gedən yol və onun əldə olunması, ən müasir dövrə qədər həyata keçirilən sülh və əməkdaşlıq tədbirlərinin xronoloji olaraq əks edilməsi, 2020-ci ildə baş verən 44 günlük Vətən müharibəsi və onun nəticələri əks olunmuşdur.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu və tədqiqatın başlıca yekunları mövzuya dair nəşr olunmuş elmi məqalələrdə və elektron məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Təqdim olunan işin başlıca müddəa və nəticələrinin ehtiva edildiyi ikisi xaricdə nəşr edilməklə 7 məqaləsi elmi jurnallarda dərc

edilmiş, çıxışları 3 yerli və xarici elmi-praktik konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, 10 yarımfəsildən ibarət üç fəsil, , nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 21440 işarə, I fəsil 44550, II fəsil 99608, III fəsil 84645, Nəticə 9577, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 42210 işarədən ibarətdir. Bütövlükdə, dissertasiya 303911 işarədən ibarətdir.

II.DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiq olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin elmi araşdırılma dərəcəsi təhlil edilir, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, həmçinin metodları müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın **I fəslində Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin tarixi kökləri** araşdırılıb. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsildə Çar Rusiyasının I Pyotrun xəzərsahili yürüşündən başlayaraq 1917-ci il fevral inqilabına qədər dövr verilib. Burada Georgiyevsk müqaviləsi nəticəsində Kartli Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi və bu birləşməyə qədər və sonra gürcü çar ailəsinə edilən təzyiqlər, Türkmənçay, Kiçik Qaynarca müqavilələrinə görə ermənilərin Cənubi Qafqaza yerləşdirilməsi, ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstanın da etnik xəritəsinin dəyişdirildiyi, ermənilərdən həm azərbaycanlılara, həm də gürcülərə qarşı istifadə edilməsi, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın müsəlman xalqlarına qarşı apardığı diskriminasiya siyasəti,

XIX əsrin sonlarında erməni təşkilatları Daşnaksütyun və Qnçakın regiondakı terrorçuluq fəaliyyəti məsələlərinə toxunulub.

İkinci yarım fəsil 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən başlayaraq SSRİ-nin süqutuna kimi olan dövrü əhatə edir. Bu yarım fəsildə Rusiya İmperiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda yaranmış müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları ilə onları öz ərazisi hesab etdiyi üçün tanımaq istəməyən, kommünizm, sosializm, beynəlmiləlçilik şüarları ilə Rusiya İmperiyasının keçmiş sərhədlərini bərpa etmək istəyən Sovet Rusiyasının münasibətləri ilə yanaşı, “bölünməz Rusiya” şüarı altında Cənubi Qafqazı işğal ilə hədələyən Denikin hökumətinin də münasibətinə yer verilmiş, bu ümumi düşməyə qarşı Azərbaycan-Gürcüstan arasında əməkdaşlıq göstərilmişdir⁴⁴.

Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın statusu məsələsinin bolşeviklər arasındakı fikir ayrılıqları, ZSFSR-in yaranması ərəfəsində bu məsələ ətrafında mübahisələrin güclənməsi, Gürcüstan bolşevikləri arasında başlanan güclü etirazlar, kollektivləşmə ərəfəsində və kollektiv təsərrüfatların yaradıldığı dövrdə başqa müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq Cənubi Qafqaz respublikalarında daha ehtiyatlı siyasətin aparılması araşdırılmışdır. Həmçinin, II Dünya müharibəsi ərəfəsində və getdiyi dövrdə o dövrün əsas oyunçuları olan SSRİ, İngiltərə, Fransa və Almaniyanın Cənubi Qafqaz haqqında planları verilmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə qonşu Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə Azərbaycana olan ögey münasibət statistik göstəricilərlə göstərilmiş, M.Qorbaçovun separatçıların əl-qolunu açan “yenidənqurma” siyasətinin fəsadları təhlil edilmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra xüsusən H.Əliyevin və

⁴⁴ Багирова, И. Интеграционные процессы на Южном Кавказе и политика великих держав в исторической ретроспективе XX века //– Кавказ & Глобализация, – 2007, – т. 1 (2).

E.Şevardnadzenin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan və Gürcüstanın Rusiyanın təzyiqlərinə qarşı birgə müqaviməti göstərilməmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “**Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik məsələsində Rusiya amili**” adlanır. Fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. “**Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı münaqişələrdə rolu və onun bu siyasətinə qarşı müstəqil Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müqaviməti**”-nə həsr edilmiş ilk yarım-fəsildə Rusiya Federasiyasının keçmiş ittifaq respublikalarını öz nüfuz dairəsində saxlamaq üçün hər cür vasitəyə əl atması, postsovet məkanında yaranan etnik münaqişələrdən istifadə edərək, artıq müstəqil olan bu dövlətlərə dolayı yolla təzyiqlər göstərməsi təhlil edilir. Məlumdur ki, Rusiya Qafqaza gəldiyindən etibarən ermənilərə xüsusi rəğbətlə yanaşmış, onlara hər cür güzəştlər etmişdir. Dağlıq Qarabağ və Abxaziya münaqişələri sübut edir ki, Rusiya mərkəzi hakimiyyətinin Ermənistanla bəslədiyi xüsusi münasibət onların tarix boyu Qafqaz xalqlarının əleyhinə etdiklərinin qarşılığında baş vermişdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsi ərəfəsində də Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqillik istəklərinin qarşısının alınması üçün ermənilər siyasi alət rolunu öz üzərlərinə götürdülər. Başqa sözlə desək, bu xalq əvvəlki dövrlərdə böyük dövlətlərə hansı xidmətləri göstərirdisə, yenə də həmin missiyanı ustalıqla həyata keçirməyə başladı. Yarım-fəsildə qeyd edilir ki, Rusiyanın Qafqaz siyasətinin hazırkı məqsədi Qafqazdakı tarixi, siyasi, hərbi və iqtisadi maraqlarının qarşısındakı təhlükələri və bu maraqlarını təhdid edən Qərbin və Türkiyənin, qismən də İranın Qafqazdakı fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, yeni dövlətlərin onun bu rəqiblərinə olan meyillərini aradan qaldırmaq, müstəqil Orta Asiya regional əməkdaşlığı və ya nəzarətdə olmayan bir Qafqaz əməkdaşlığının formalaşmasına hər vəchlə mane olmaq və yeni yaranmış dövlətləri Rusiyanın maraqlarını nəzərə almağa vadar etməkdir.

Növbəti yarımfəsildə - **“Rusiyanın Cənubi Qafqazda Türkiyə və İranla rəqabəti və əməkdaşlığı”** yarımfəsildə Azərbaycan şimal qonşusunun regionun digər iki böyük dövləti ilə münasibətləri təhlil edilmişdir. Burada göstərilir ki, Rusiyada V.Putinin Prezident və Türkiyədə isə R.T.Ərdoğanın Baş nazir seçilməsindən sonra iki dövlət arasında qarşılıqlı əməkdaşlıqdan genişplanlı tərəfdaşlığa keçməyə imkan verən ikitərəfli münasibətlərin yeni mərhələsi başladı. Nəticədə, 2001-2011-ci illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasında qarşılıqlı əlverişli tərəfdaşlıq münasibətləri inkişaf etdi və praktiki olaraq bütün sahələri – siyasi, iqtisadi, hərbi-texniki, ticarət, mədəni və s. əhatə etdi. Lakin, xüsusilə, iqtisadi və texnoloji sahələrdə, həmçinin turizmin genişləndirilməsi istiqamətində əməkdaşlıq daha fəal şəkildə inkişaf edirdi. V.Putin və R.T.Ərdoğanın 2009-cu ilin avqustunda Ankarada keçirilən görüşlərini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Bu görüşdə tərəflər arasında tarixi hadisəyə səbəb olan geniş sənəd paketləri, o cümlədən atom enerjisi sahəsində əməkdaşlığa dair razılıq müqaviləsi imzalandı, həmçinin daha ciddi və vacib olan “Cənub dəhlizi” qaz kəməri və “Samsun-Ceyhan” neft kəməri layihələri üzrə danışıqların aparılması ilə bağlı hazırlıqlar məsələsi müzakirə edildi.

Yarımfəsildə İranın Cənubi Qafqaz regionu dövlətləri ilə münasibətləri də təhlil edilir. Bu münasibətlərdə ciddi fikir ayrılıqları yoxdur. İran daha çox dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərini Ermənistanla, daha sonra hər iki tərəfi birləşdirən və eyni zamanda bölən faktların olduğu Azərbaycanla, üçüncü yerdə isə kifayət qədər çətin və birmənalı olmayan əlaqələr saxladıği Gürcüstanla sərgiləyir.

2008-ci ilin avqustunda Rusiya-Gürcüstan müharibəsi və onun regionun təhlükəsizliyinə təsirindən bəhs edən üçüncü yarımfəsildə avqust müharibəsinin səbəbləri və nəticələri araşdırılmışdır. 1993-cü ildə Gürcüstan öz ərazisində Rusiyaya məxsus dörd hərbi bazanın saxlanması razılıq vermişdi. Bu razılığın müqabilində isə Rusiya Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya separatçı qüvvələri ilə mübarizəsində rəsmi Tbilisini dəstəkləməli idi.

Rusiya tərəfindən Gürcüstana Cənubi Osetiya və Abxaziya üzərində nəzarəti bərpa etməkdə kömək göstərilməsi nəticəsində 1993-cü ildə bu Cənubi Qafqaz ölkəsi MDB-yə və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına üzv oldu. Lakin cəmi altı il sonra Gürcüstan öz qərarını tamam dəyişdi və 1999-cu ildə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını tərk etdi. Eyni zamanda, Rusiya hərbi bazalarının Gürcüstan ərazisindən çıxarılması üçün də tələblər irəli sürməyə başladı.

Müəllif göstərir ki, 2008-ci ilin yayında Gürcüstan – Cənubi Osetiya münasibətləri yenidən kəskin xarakter aldı. Nəticədə, Sxinvalinin yaxınlığında Gürcüstan və Cənubi Osetiya silahlı qüvvələri arasında atışma oldu. Cənubi Osetiyanın hakimiyyət orqanları əhalinin çox hissəsinin Şimali Osetiyaya təxliyəsinə təşkil etdi. Silahlı hərbi birləşmələrə yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətində olmaq tapşırıldı. Bu proseslərə paralel olaraq rəsmi Tbilisi ölkənin mərkəzi rayonlarında olan qoşunlarını çıxarmağa başladı. Gürcüstan qoşunları avqustun 8-i gecə vaxtı ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün Sxinvalini bombalamağa başladılar və təxminən üç saat sonra tanklarla şəhər üzərinə hücum edildi. Avqustun 12-də - müharibənin beşinci günü Rusiya Federasiyasının Prezidenti D.Medvedyev hərbi toqquşmaların dayandırılması və sülhün təmin edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Yarımfəsildə qeyd edilir ki, ərazisində döyüşlər gedən Gürcüstan müharibənin ən çox mənfə təzahürləri ilə üzləşən ölkə oldu. Bu dövlət Cənubi Osetiyada suverenliyini nəinki bərpa edə bildi, üstəlik öz ərazilərini də itirdi və bu ərazilər müvəqqəti olsa da, rus hərbcilərinin nəzarəti altına keçdi. Yarımfəsildə avqust müharibəsinin nəticələrinin Azərbaycana və Ermənistanına olan mənfə təsiri ilə bağlı da təhlillər aparılmışdır.

II fəslin sonuncu – **“II Qarabağ müharibəsində Rusiyanın mövqeyi və vasitəçilik missiyası”** yarımfəsli Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində Minsk Qrupunun həmsədrlərindən olan Rusiyanın vasitəçilik məsələlərindən bəhs edir. Məlum olduğu

kimi, Rusiyanın Fransa və ABŞ ilə birlikdə həmsədrlik etdiyi ATƏT-in Minsk Qrupunun münaqişənin həll edilməsi istiqamətində 1992-ci ildən 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixinə (yəni, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin bütün cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatlarına başlamasına) qədər göstərdiyi səylər heç bir nəticə vermədi. Bu müddət ərzində artıq bölgədə Rusiya-Ermənistan-İran ittifaqına qarşı Türkiyə-Azərbaycan-İsrail ittifaqı formalaşmağa başlamışdı. Məhz bu ittifaqlar dünya ictimaiyyətinə əslində problemin Ermənistanın təqdim etmək istədiyi kimi dini qarşılıqlı zəminində olmadığını göstərdi.

Yarımfəsildə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və 10 noyabr bəyanatından sonra Rusiyanın mövqeyi, vasitəçilik missiyası məsələləri araşdırılmışdır. Rusiya 44 günlük müharibənin başa çatması ilə imzalanan razılaşmaya əsasən, sülhməramlı statusu altında olsa belə, Azərbaycan ərazisində hərbi kontingent saxlamaq hüququ əldə etdi (rus sülhməramlılarının nəzarət bölgəsində 23 müşahidə məntəqəsi var, dörd əlavə post isə Laçın dəhlizi boyunca hərəkətin təhlükəsizliyinə nəzarət edir) və qarşısına qoyduğu məqsədə qismən çatdı.

Yarımfəsildə qeyd edilir ki, bu vasitəçilik Rusiyaya kifayət qədər zədələnmiş beynəlxalq nüfuzunun bərpası, postsovet məkanında hadisələrə nəzarət mexanizminin hələ də əlində olmasını göstərmək üçün lazım idi. Həmçinin, Atəşkəs bəyannaməsinin 9-cu bəndindəki⁴⁵ açılması nəzərdə tutulan nəqliyyat dəhlizinin Ermənistan ərazisindən keçən hissəsi birbaşa Rusiyanın nəzarətinə keçməklə onun bu istiqamətdə təsir imkanlarını artırmış oldu.

Ümumiyyətlə, müharibə zamanı Qərbi ölkələrinin, xüsusilə Fransanın verdiyi bəyanatlara baxsaq, Azərbaycanın ATƏT-in həmsədrliyi arasında vasitəçi seçiminin elə də böyük olmadığı və

⁴⁵Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı: [Elektron resurs] / Bakı, noyabr 10, 2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/45923>

Rusiyanın oyundan kənarında saxlanacağı təqdirdə hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyinin bilinmədiyi də görünürdü. Çünki münaqişənin kökünə diqqət yetirilərsə, Rusiyanın birbaşa nəzarəti altında yaradılmış bu problemin onun iştirakı olmadan həll edilməsi real deyildi. Bunun üçün 1992-ci ildən 2000-ci illərin əvvəlinə qədər müzakirə edilən və Rusiyanın söyləri ilə iflasa uğrayan Poll Qobl planını misal göstərmək olar.

Elmi işin üçüncü fəslı **“Rusiya ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında hərbi-texniki və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq”** adlanır. Fəslin **“Cənubi Qafqazdan keçən enerji və nəqliyyat dəhlizinin Rusiyanın iqtisadi-siyasi maraqlarında əhəmiyyəti”** sərlövhəli birinci yarımfəslində Cənubi Qafqazdan keçən enerji və nəqliyyat dəhlizləri barədə məlumat verilir. Müəllif bu dəhlizlərin xarakterik xüsusiyyətlərini təqdim edir, fərqli xüsusiyyətlərini və həmçinin, reallaşdırılmasının əsas prinsiplərini təhlilə çəkir. Cənubi Qafqaz coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi kontekstində mühüm geostrateji əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, regionun geoiqtisadi əhəmiyyəti heç də az deyildir. Qafqaz güclü iqtisadiyyata malik dövlətlər üçün, o cümlədən də Rusiya üçün sərfəli xammal mənbəyidir. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları əvvəllər Çar Rusiyası üçün, sonralar Sovet İttifaqı üçün həmişə böyük önəm kəsb edən prioritet məsələ olmuşdur. Təbii ki, Rusiya onun iştirakı olmadan və Rusiya ərazisindən yan keçməklə həyata keçirilən neft və qaz kəməri marşrutlarına qısqançlıqla yanaşır və dominant mövqe qazanmaq istəyi Cənubi Qafqazın Rusiya üçün dəyərini artırmaqdadır.

Enerji koridoru kimi strateji məsələdə Orta Asiya dövlətləri və Azərbaycana qarşı təzyiq aləti olaraq Rusiyanın əsas məqsədi enerji resurslarının ixrac ediləcəyi məntəqəni nəzarətdə saxlamaq vasitəsilə qiymətlərə müəyyən qədər də olsa təsir göstərməkdən ibarətdir.

Yarımfəsilə qeyd edilir ki, Xəzərin statusu problemi Rusiyanın Qafqaz neftinə təsir vasitələrindən birini təşkil edir ki, bu da müəyyən vaxtlarda Xəzəryanı dövlətlər – Azərbaycan-Türkmənistan,

Azərbaycan-İran arasında gərginliyə gətirib çıxarır. Xəzərin statusu problemi Xəzər sahilində yerləşən və keçmiş SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikaların 1991-ci ildə istiqlaliyyət əldə etməsi və öz karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatına başlaması səbəbindən yaranmışdır.

Bütövlükdə, Rusiya ənənəvi Qafqaz siyasətində əhəmiyyətli korrektələr etməyib, yalnız müəyyən strateji dəyişikliklərin labüdlüyü səbəbindən transformasiyalar aparmalı olub. Estoniya, Latviya, Litva ilə Qərbə olan dəniz əlaqəsini, Ukrayna, Gürcüstan və Moldova ilə Qara dənizə olan əlaqəsinin əsas hissəsini itirən Rusiyanın Qafqazın da tam olaraq onun əlindən çıxmasına razılıq verməyəcəyi aydındır. Rusiyanın isə bugünkü mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə - özünə qarşı ağır iqtisadi sanksiyaların icra edildiyi hazırkı zamanda bölgədə müşahidə olunan hadisələrə tam nəzarət edə bilmədiyini də açıq-aydın görünür.

Fəslin **“Azərbaycanla Rusiya arasında hərbi-texniki və iqtisadi əlaqələr”** adlı ikinci yarım fəslində iki ölkə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsas istiqamətləri təhlil edilir və 1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu xarici siyasət nəticəsində Azərbaycanla Rusiya arasında strateji tərəfdaşlığa əsaslanan münasibətlərin qurulmağa başladığı qeyd olunur.

V.Putin Rusiya Federasiyasının Prezidenti seçildikdən sonra Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində yeni səhifə açıldı. 2001-ci il yanvarın 9-da ilk dəfə olaraq Rusiya Prezidenti Azərbaycana rəsmi səfərə gəldi. Səfər zamanı “Qafqazda təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın inkişafının təmin olunması prinsipləri haqqında Bakı Bəyannaməsi” və Xəzər dənizində əməkdaşlıq prinsipləri haqqında Bəyanat imzalandı⁴⁶.

Müəllif qeyd edir ki, etibarlı Azərbaycan-Rusiya münasibətləri

⁴⁶ Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivi, Fond №26, siyahı №19, iş № 580, vərəq –7

regionda sabitlik faktorudur və iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq tərəflərin maraqlarına cavab verir. Yaxın müttəfiqi Ermənistanla Azərbaycan arasındakı qarşıdurmaya baxmayaraq, Rusiya Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığı nəinki dayandırmış, əksinə, onu genişləndirməkdə davam edir. 2017-ci ildə Azərbaycana müasir hərbi texnikanın gətirilməsi davam etmişdir. Rusiyadan silahlar, döyüş sursatları və digər hərbi-texniki təchizat daxil olmuşdur. Yeni döyüş vasitələri dəsti iki ölkə arasındakı hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında müqaviləyə uyğun olaraq gətirilmişdir. Bu hərbi ləvazimat – çoxlu sayda mərmə, raket və digər hərbi avadanlıqlar döyüş vasitələrinin, mühəndis qurğularının, canlı qüvvənin və başqa obyektlərin müvafiq raket-artilleriya sistemləri ilə dəqiq məhv edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yarımfəsildə göstərilir ki, Azərbaycan Rusiya ilə olan münasibətlərində balanslaşdırılmış siyasi kursu davam etdirirək, ənənəvi mehriban qonşuluq, tərəfdaşlıq münasibətlərinin qorunub saxlanılmasında maraqlıdır. İki ölkə arasında münasibətlərə ən böyük təhlükə isə Rusiyanın hərbi-strateji müttəfiqi olan Ermənistanın Azərbaycanın ərazisinə hərbi təcavüzü və bu münaqişədə Rusiya Federasiyasının status-kvonun qorunmasında maraqlı olmasıdır.

Bu fəslin üçüncü yarımfəsli **“Ermənistan Rusiyanın Cənubi Qafqazda forpostu kimi” adlanır.** Burada ermənilərin Rusiya tərəfindən Qafqaza köçürülmələri və beləliklə də XIX əsrdən etibarən bu iki xalq arasında möhkəm ittifaqın yaranması problemləri təqdim edilir və göstərilir ki, Ermənilərin bölgədəki yerli xalqlarla gərgin münasibətləri, çarizmin və sonradan bu siyasəti davam etdirən SSRİ-nin türk-müsəlman əhaliyə qarşı ayrı-seçkilik və təqib siyasəti, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı soyqırımalarının və deportasiyaların həyata keçirilməsində ermənilərdən ən fəal şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində Cənubi Qafqaz regionu etnik və milli qarşıdurmaların yaranıb genişləndiyi bölgələrdən birinə çevrilmişdir.

Yarımfəsildə Rusiya-Ermənistan ittifaqının bir neçə faktorla

şərtləndiyi vurğulanır. Əsasən, Türkiyə və Azərbaycan qorxusu ucbatından Rusiyanın liderliyində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Avrasiya İttifaqı kimi qurumlara üzv olan Ermənistan investisiyalar, güzəştli qiymətlərlə yanacaq və silah olsa da, bunun əvəzində öz iqtisadi və siyasi müstəqilliyini qurban vermişdir. Lakin Rusiya iqtisadçıları özləri də etiraf edir ki, Ermənistana bu investisiyalar iqtisadi cəhətdən sərfəli olduğuna görə yox, geosiyasi maraqlara görə qoyulur⁴⁷.

Tədqiqatçı hesab edir ki, Ermənistan sıx əməkdaşlığa, güzəştlərə baxmayaraq o, Rusiya liderliyində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatından Azərbaycanla müharibə olacağı təqdirdə bu qurumun ona yardım edəcəyi zəmanətini ala bilməmişdir. Bunu həm də Azərbaycanın diplomatik qələbəsi adlandırmaq olar. Çünki ölkəmiz bu təşkilata qoşulmasa da, onun üzvü olan dövlətlərlə ikitərəfli münasibətlər quraraq, istər hərbi, istərsə də iqtisadi sahədə Ermənistanın manevr imkanlarını məhdudlaşdırmış, onu neytrallaşdırma bilmişdir. Bu məsələdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə həmin təşkilata üzv olan dövlətlərin başçıları arasındakı yaxın dostluq münasibətləri də mühüm rol oynayıb.

Müəllifin fikrincə, 44 günlük müharibənin başa çatmasını bəyan edən 10 noyabr Bəyanatında Minsk qrupu həmsədrlərindən yalnız Rusiyanın iştirak etməsi, post müharibə dövründə Qarabağda Rusiya sülhməramlıların yerləşdirilməsi, atəşkəsə nəzarət üzrə Birgə Monitoring Mərkəzində Türkiyə və Rusiya hərbiçilərinin iştirakı sübut edir ki, Qərbin bu münaqişəni həll etmək istəyi və Qafqazda möhkəmlənmək planları baş tutmamışdır. Münaqişəni birbaşa həll etmək səlahiyyəti olan Minsk qrupunun digər iki həmsədri – ABŞ və Fransa bu prosesdə iştirak etməmişlər, onların kənarında qaldıqlarını

⁴⁷ Российская Академия Наук. Институт Экономики. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: Итоги двадцатилетия / Под общей ред. Л.Б.Вардомского. – Москва: ИЭ РАН, – 2012. – 400 с.

vurğulamaq lazımdır. Rusiya müstəqil vasitəçi missiyasını yerinə yetirərək 10 noyabr üçtərəfli bəyanatının imzalanmasını təşkil etmişdir.

Üçüncü fəslin son yarım fəslı – **“Gürcüstan-Rusiya münasibətlərinin gələcək perspektivləri”** Rusiya–Gürcüstan iqtisadi əlaqələrinin praktiki olaraq məhv olduğu uzunmüddətli dövrdən sonra bu iki ölkə arasında geoiqtisadi və geosiyasi əsasda iqtisadi sferada yeni qarşılıqlı əlaqələr sisteminin qurulması şansı yaranması məsələlərindən bəhs edir.

Əsərdə qeyd olunur ki, Rusiya ilə Gürcüstan arasında XX əsrin 90-cı illərində yaranmış siyasi çətinliklər olsa da, bununla belə, iqtisadi əlaqələr genişləndirdi. Belə ki, bu müddət ərzində ikitərəfli 90-dan çox hökumətlərarası müqavilə, o cümlədən ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə dair, azad ticarətə dair (1994-cü il), ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair (1999-cu il)⁴⁸ müqavilələr imzalanmışdı.

Müəllif hesab edir ki, Gürcüstanda E.Şevardnadzenin hakimiyyəti dövründə Rusiya və Gürcüstan arasındakı əlaqələr nisbətən daha sabit idi. 1992-1993-cü illərdə Abxaziyada məğlub olan Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze ərazi bütövlüyü problemini yalnız dinc yolla nizamlaya biləcəyini başa düşdü. Ona görə də o, məcburən bu problemin həll edilməsi ümidi ilə rus sülhməramlı qüvvələrinin köməyindən istifadə etdi.

Yarımfəsildə belə bir fikir ifadə edilir ki, avqust müharibəsi nəticəsində Rusiya ilə Gürcüstan arasında faktiki olaraq tamamilə kəsilmiş əlaqələr zaman keçdikcə bərpa olunmaqdadır. İkitərəfli münasibətlərdə qarşılıqlı yaxınlaşma demək olar ki, həyatın bütün

⁴⁸Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Грузии об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от уплаты налогов в отношении налогов на доходы и имущество от 4 августа 1999 года.
https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=6650

sahələrinə də təsir göstərməkdədir. Lakin hələ də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr yoxdur. 2018-ci il avqustun 21-də Gürcüstanın Ədliyyə Nazirliyi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə Rusiyaya qarşı iddia ilə müraciət etmişdir. “Gürcüstan Rusiya Federasiyasına qarşı” dövlətlərarası iddiada İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının bir sıra maddələrinin Rusiya tərəfindən pozulmasına görə Rusiyanın məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Dissertasiya işinin **nəticə** hissəsində müəllif tərəfindən bütün təkliflər ümumiləşdirilir, habelə görülmüş iş əsasında nəzəri və praktik tövsiyələr irəli sürülür.

Dissertasiyanın əsas müddələri iddiaçının aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Cənubi Qafqaz siyasətində enerji resursları bir amil kimi // Azərbaycan Təhsil Nazirliyi doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, 2015. – s. 319-323.
2. Armenian-Turkish relation and geopolitical position of South Caucasus // International scientific journal Law and politology. Moldova, Chisinau: -2015,- mart,- № 29.- s, 56-60.
3. Rusiya geosiyasətində Qafqazdan keçən enerji dəhlizinin əhəmiyyəti // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2015. № 4, – s. 280-285.
4. Rusiya Federasiyasının Ermənistan ilə hərbi-iqtisadi əlaqələri // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2016. № 4, – s. 249-253.
5. Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya əlaqələri // Qafqaz böyük sarsıntılar şəraitində: Tarixi təcrübə, müasir dövr və perspektivlər. Tezislər,- Bakı -2017.- s. 42

6. Gürcüstanla Rusiya arasında iqtisadi əlaqələr // – Bakı: Dırçəliş – XXI əsr, – 2017. № 183, – s. 160-166.
7. Müasir dövrdə Rusiya-Gürcüstan əlaqələri // – Bakı: Geostrategiya, – 2018. № 2(44), mart-aprel, – s. 62-64.
8. Vətəndaş müharibəsi dövründə Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti // – Bakı: Geostrategiya, – 2019. № 4(52), iyul-avqust, – s. 121-124.
9. The South Caucasus policy of RSFSR on the eve of the USSR establishment and differences in this direction // Electronic scientific journal of the Institute of History and Ethnology. Ch. Valikhanova of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan «edu.e-history.kz» 2019, № 4(20),
<http://edu.e-history.kz/en/publications/view/1317>
10. II Qarabağ Müharibəsi Dövründə Rusiya, Türkiyə və İranın Mövqeyi // VIII Beynəlxalq Türk dünyası araşdırmaları simpoziumu, II hissə – Nigde, – 2-5 iyun, – 2021. – s. 481-486.

Dissertasiyanın müdafiəsi 12.10.2022-ci il tarixində saat 13.00-da Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal r/nu, Zahid Xəlilov küç., 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09.09.2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.07.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 48623

Tiraj: 100